

RIMSKA UTVRĐENJA U BIH S OSOBITIM OSVRTOM NA UTVRĐENJA KASNE ANTIKE

† IRMA ČREMOŠNIK

Topniška 62, YU-61000 Ljubljana

Odazivajući se želji pokojnog kolege dr. Šašela dajem pregled rimskih utvrđenja u BiH sa osobitim osvrtom na utvrđenja kasne antike i na rezultate novih istraživanja.

U šemi rasprostranjenosti utvrđenja (**pril. 1**) sigurno još nemamo konačni broj nalazišta.¹ Nova istraživanja daju i nove podatke, pogotovo što su neki (osobito istočni) dijelovi Bosne u tom pogledu slabo istraženi. Objekti do sada istraženi ne daju nam potrebne podatke za rešavanje do sada otvorenih problema. Nisu naime korišteni sitni nalazi i keramika bez kojih se ne može tačno odrediti vrijeme trajanja niti funkcije utvrđenja, što je istaknuto već na kongresu u Novom Sadu.² Zato je i nemoguće dijeliti utvrđenja na ranorimska i kasno antička nego ćemo se i mi služiti uobičajenom podjelom na tipove (castrume, vojna utvrđenja, stražarnice, utvrđena naselja itd.). I castrumi (Doboj, Šipovo) nastali u rano doba carstva služe pregrađeni sve do u 5 vijek. Do sada nije otkriveno ni jedno utvrđenje koje bi se moglo datirati samo u rani period rimskog carstva. Svakako se je već ranije pretpostavljalo postojanje utvrđenja već u rano doba.³ Međutim za sada su nam nepoznata (osim rane faze castruma u Doboju) jer su pregradnje koje su tokom vijekova preživljavali izmijenile njihov prvobitni oblik. Najvjerovatnije da su to kod nas bili manji objekti s obzirom na dugi mirni period jer tek koncem 3 i u 4 vijeku i unutrašnjosti Dalmacije prijete opasnost od neprijatelja.

U vezi sa ranim utvrđenjima ostaje i otvoreno pitanje, da li su postojala i kod nas prva zemljana privremena utvrđenja koja su Rimljani gradili prilikom prvih osvajanja u drugim predjelima, Patsch⁴ je pretpostavljao, da je jedno postojalo negdje u zaleđu Narone, oko Čapljine ili možda i na mjestu Mogorjela. Međutim do danas kod nas nisu otkriveni slični tragovi. Njihova kratkotrajna upotreba vjerovatno nije ostavila jače tragove, a kao uporišta za osvajanje unutrašnjosti Ilirika služila su utvrđenja dalmatsko-hercegovačkog limesa (*Burnum, Andetrium, Gardun, Humac*) izgrađena poslije 33 godine pre naše ere. Prilikom stalnog kretanja vojske vjerovatno su im privremeno mogla poslužiti i osvojena ilirska utvrđenja.

Po mišljenju Patscha po ugušenju ustanka nastali su u 1. vijeku n. e. castrumi kod Doboja i Šipova a smatra da ih je bilo i više jer se u izvorima spominju castra na putu Salona–Servitium.⁵ Ta pretpostavka Patscha pokazala se kao tačna. Istraživanja castruma kod Doboja pokazala su, da su u nalazima keramike zastupljeni i oblici 1 vijeka pa sve do 5 vijeka.⁶ Isti rezultat je dalo i malo probno kopanje u Šipovu (neobjavljeno). Sigurno da su u to rano doba bili zaštićeni i važni prelazi na Savi, gdje su se uporišta razvila u stanice Dunavske mornarice⁷ u Savski limes. Njihova imena još nisu fiksirana, a do sada još nije otkriveno i ispitano neko utvrđenje na Savi. Utvrđenje koje spominje Truhelka⁸ u Donjem Klakaru na vrhu

jedne glavice uz Savu, je ubrzo potpuno razrušeno a kamen je upotrebljen za gradnju,⁹ tako da nam je oblik utvrđenja ostao nepoznat.

Isto su nam se očuvali samo podaci o utvrđenju u Bos. Gradiški. Prilikom kopanja u tvrđavi Berbir, koja nadzire prelaz preko Save, nađen je u najdubljim slojevima novac 1 i 2 vijeka kao i predmeti, i to na prehistorijskom kulturnom sloju, što svjedoči, da je ovo mjesto naseljeno još prije Rimljana.¹⁰ Sistematska istraživanja ni ovdje nisu preduzeta, tako da nam antički ostaci i ovdje ostaju nepoznati.

Uz castrume i utvrđenja na Savi postoje manja utvrđenja u unutrašnjosti Dalmacije koja pretstavljaju najbrojniju grupu. I ako su poneka od njih ispitivana, nalazi nisu sistematski obrađeni te sudeći po danas vidljivim ostacima ova se utvrđenja pripisuju kasnoj antici, jer pokazuju iste karakteristike. Sva su izgrađena na većim ili manjim uzvišenjima, njihov oblik se prilagođuje terenu, te se ne mogu naći dva slična primjera, a i namjena im je različita. Ako ih sve pripišemo kasnoj antici ostaje onda pitanje gdje su vojne postaje 1–3 vijeka koje su i u unutrašnjosti sigurno postojale.

Odgovor na to nam daju sistematska istraživanja utvrde u Biograticima kod Mostara. Po svojoj sadašnjoj osnovi Biograci su tipičan primjer kasno antičkog utvrđenja. Međutim obrada nalaza pokazala je, da je zastupljen materijal od 1 do 12 vijeka. Nalazi 1 vijeka su istina malobrojni, jer je gradina kameni masiv na kome su se samo ponegdje očuvali dublji slojevi koji su i većinom raznešeni od kasnijih nadgradnji.¹¹ Da je Gradina bila u upotrebi već u 1 vijeku svjedoče i grobovi nađeni ispod same Gradine sa prilozima oružja iz početka 1 vijeka.¹² Faze pregrađivanja utvrđenja se nisu mogle dokazati, jer su svi zidovi građeni uobičajenom rimskom tehnikom, a nigdje nije zastupljen način »opus spicatum« karakterističan osobito za 6 vijek.

Pojava ranorimskih nalaza primjećena je i na nekim brdima koja su u kasnoj antici bila utvrđena u Noriku. Tako su nalazi 1–2 vijeka zastupljeni na pojedinim mjestima na kasnoantičkim utvrđenim naseljima na Rifniku i Vranju.¹³ Međutim ovaj period 1–3 vijeka na utvrđenjima je svuda malo istražen. Dakle i ovi primjeri potvrđuju postojanje ponegdje ranijih gradnji na kasnoantičkim utvrđama.

Koncem 3 i u 4 vijeku iz osnova se mijenjaju utvrđenja i njihove funkcije. Posadu čine stalno nastanjeni vojnici koji osim odbrane sa svojim porodicama preuzimaju i obradu teritorije utvrde, a bave se i zanatima potrebnim domaćinstvu što svjedoče nađeni alati i poljoprivredna oruđa u Biograticima. U tu svrhu se uz principiju u Doboju dograđuju domaćinske prostorije, gdje se izrađuje i keramika.¹⁴ Bedemi se zadebljavaju i osiguravaju četverokulturnim i polukružnim kulama (Crikvenica, Debelo Brdo, Bugargrad) a u 4 vijeku poligonalnim i lepezastim (Biograci, Blagaj). One su često isturene izvan bedema te su omogućavale bolji vidik i efikasniju obranu.¹⁵ Rjeđe su kule nepravilnog šiljastog oblika kao u Diviću¹⁶ tipične za 6 vijek kao i zidovi sa kamenjem položenim u obliku riblje kosti (opus spicatum) kao u utvrđenjima Koštur (Dabrica), Makljenovac (kod Doboja), Blagaj (Mostar), Biograd (Konjic)¹⁷ itd.

Od uobičajene šeme kasnoantičkih utvrđenja ispitanih do sada razlikuju se Biograci po gusto poredanim prostorijama i kulama uz omotač. Sličan tlocrt ima jedino utvrđenje 4 vijeka Bürgle.¹⁸ Tip kasnoantičkih utvrđenja smatraju da je već zastupljen u predrimskim italo-grčkim uzorima, i da se zato često nalaze na mjestu prehistorijskih utvrđenja.¹⁹ Od prehistorijskih utvrđenja neka kasnoantička kod nas preuzimaju i podjelu zidom na dva dijela (Crikvenica–Doboj, Biograd–Konjic, Debelo Brdo–Sarajevo).²⁰

Vrlo je različita i debljina zidova utvrđenja. Najčešće su 1,50–3 m debljine.

Međutim postoji izvjestan broj utvrđenja čiji su bedemi 70 do 80 cm debljine, kao obični zidovi rimskih građevina. Osim Biograda takve zidove imaju tri utvrđenja u Livanjskom polju: Gradac iznad Potočana, Gradina u Bastasima i gradina iznad Rujana,²¹ zatim Radmanića gradina kod Banje Luke,²² Begogačani na Sani,²³ Donje Vrtoče kod Drvara²⁴ a bilo bi ih sigurno i više, ali za mnoge nemamo podataka. Analogije nalazimo kod nas u istočnim Alpama (Rifnik, Zreče, Mihovo, Podzemelj, Podturn),²⁵ ali još i zapadnije kao Moosberg bei Murnau, Heidenburg bei Göfis²⁶ i Stellfeder²⁷ sve tri iz 4 vijeka. Smatraju da su kod tvrđava na kraju navedenih, tanki zidovi zato što se nalaze u unutrašnjosti, daleko od glavnih puteva, te nisu bili toliko izloženi. U pogledu specifičnosti utvrđenja i za to su vjerovatno postojali i drugi razlozi. Biograci su bili u blizini puta ali su imali izgleda višestruki obrambeni zid. Uz istočnu stranu bedema postojao je paralelan zid bedemu (proteihizma) koji se je završavao pred uskim maskiranim ulazom (proteina) između dvije kule sa sjeverne strane. Proteihizme i proteine su karakteristike vizantijskih utvrđenja,²⁸ datiraju se u polovinu 5 vijeka a javljaju se i u Makedoniji.²⁹ Biograci su za sada jedino utvrđenje takvog tipa u Bosni i Hercegovini.

U bolje ispitanim predjelima utvrđenja su razvrstana po svojoj namjeni u čisto vojne tvrđave, tvrđave koje su služile kao zbjegovi, utvrđene naseobine i utvrđene kultne centre. Od ovih za sada kod nas još nisu otkrivene utvrđene naseobine trajnog tipa, kao ni veći kulturni centri sa više crkava. Pojedinačne manje crkve jednobrodne, nalazimo na utvrđenju u Zecovima,³⁰ u Biogracima i drugim a služile su samo posadi. Veća starokršćanska crkva otkrivena je u Gradcu na Lepenici.³¹ Mjesto je izgleda već ranije služilo kao kulturno mjesto. U crkvi je nađen ugrađen oltar Silvanu te nije isključeno da je postojalo njegovo svetište uz vrelo koje se nalazi do obrambenog zida, pogotovo što nalazi pokazuju da su već prije postojale neke zgrade u 1 vijeku. Nađena je fina zdjelica sa plastičnim ukrasom listića³² imitacijom ukrasa megarskih pehara preuzeti i na sigilati koji datiraju u 1 vijek doba Claudija.³³

O općim zadacima kasnoantičkih utvrđenja kod nas se ponešto može zaključiti i iz njihovog položaja. Tako se jasno ocrtava (vidi kartu) nagomilavanje utvrđenih tačaka duž granice priobalnog jadranskog pojasa, duž planinskih masiva koji su dijelili obalu od unutrašnjosti Dalmacije. Uz njihovu lokalnu funkciju – zaštitu puteva i naselja, utvrđenja oko Bos. Petrovca, Grahova, utvrđenja duž Livanjskog, Glamočkog i Duvanjskog polja, Posušja, Gruda, Imotskog polja i Ljubuškog, na donjem toku Neretve čine niz u vidu čvrstog zida prema unutrašnjosti. Drugi opći zadatak vidimo u gomilanju utvrđenja u rudarskim bazenima. Tako utvrđenje oko gornje Neretve (Konjic), u dolini Fojnice i Lašve i njenih pritoka, i srednjeg Vrbasa uokružuju i zaštićuju bazen bogat rudnicima i zlatonosnim rijekama, isto tako utvrđenja između Une i Sane. Castrum u Šipovu je u blizini rudnika Majdana, castrum kod Bratunca zaštićuje rudnike Srebra oko Domavije (Srebrnice).

Manje je utvrđenja u sjevernom i istočnom dijelu Bosne, ali to ne mora da bude i realna slika, jer su mnogi predjeli, osobito istočne Bosne u pogledu rimskih utvrđenja još neispitani.

Općim zadacima služila su i utvrđenja duž glavnih saobraćajnica o kojima je dosta raspravljano i ako i na tom polju postoji još dosta nejasnoća. Zaštićavali su promet, naselja, ili prelaze preko rijeka (Kopčić br. 50). Uz nedovoljnu istraženost utvrđenja i nejasnoća što se tiče pravaca puteva, istraživanja otežava i činjenica da nisu utvrđene lokacije najvećeg broja rimskih gradova poznatih iz izvora.

Stoga o specifičnostima pojedinih utvrđenja, njihovim funkcijama, međusobnim odnosima i njihovom udjelu u obrambenom sistemu na teritoriju BiH, moći će se raspravljati tek na osnovu bolje istraženosti rimskih lokaliteta uopće.

Popis rimskih utvrđenja*

1. Gradina, Vidoši, Livno (reg. 22, 97). – A. Benac, *Utvrdena ilirska naselja 1*, Djela ANU-BiH 60 (Sarajevo 1985) 98.
2. Gradac, Potočani – Mihaljevići, Livno (reg. 22, 88). – *ib.*, 106.
3. Velika gradina, Veliki Kablići, Livno (reg. 22, 275). – *ib.*, 113.
4. Gradina, Priluka – Vašarovine, Livno (reg. 22, 85). – *ib.*, 115.
5. Marića gradina, Žirović, Livno (reg. 22, 187). – *ib.*, 118.
6. Kesićeva gradina, Čelebić, Livno (reg. 22, 159). – *ib.*, 120.
7. Gradina, Bastasi – Dape, Bosansko Grahovo (reg. 11, 49). – *ib.*, 122.
8. Gradina, Grkovići, Bosansko Grahovo (reg. 11, 61). – *ib.*, 124.
9. Gubinski grad (Gradina), Gubin, Livno (reg. 22, 144). – *ib.*, 126.
10. Gradina, Donji Rujani, Livno (reg. 22, 71). – *ib.*, 128.
11. Velika gradina, Donji Rujani, Livno (reg. 22, 273). – *ib.*, 129.
12. Gradina, Lištani, Livno (reg. 22, 77). – *ib.*, 131.
13. Mala gradina, Liskovača, Duvno (reg. 23, 199). – *ib.*, 79.
14. Cerina gradina, Blagodija, Glamoč (reg. 22, 23). – *ib.*, 149.
15. Soldatova (Velika) gradina, Šumnjaci, Glamoč (reg. 22, 249). – *ib.*, 173.
16. Gradac, Halapići, Glamoč (reg. 22, 66). – *ib.*, 176.
17. Gradina, Podgradina (Kamenska), Glamoč (reg. 22, 81). – *ib.*, 178.
18. Gradina, Letka, Duvno (reg. 23, 104). – *ib.*, 13.
19. Gradina na Libu, Borčani, Duvno (reg. 23, 126). – *ib.*, 23.
20. Grad (Gradina), Crvenice, Duvno (reg. 23, 92). – *ib.*, 26.
21. Gradina, Cebare, Duvno (reg. 23, 101). – *ib.*, 39.
22. Gradina, Kovači, Duvno (reg. 23, 103). – *ib.*, 40.
23. Gradina, Stipanići, Duvno (reg. 23, 117). – *ib.*, 46-7.
24. Grad Biograd, Zabrdje, Konjic (reg. 21, 97). – Đ. Basler, *Dolina Neretve od Konjica do Rame*, *Gl. Zem. muz. n. s.* 10, 1955, 227.
25. Gradac, Donje Selo, Konjic (reg. 21, 101). – *ib.*, 224.
26. Gradina, Radešine, Konjic (reg. 21, 128). – *ib.*, 225.
27. Grad, Ribići, Konjic (reg. 21, 96). – C. Patsch, *Arch.-epigr. Untersuchungen zur Geschichte der röm. Provinz Dalmatien* 6, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 9, 1904, 257. Đ. Basler, *ib.*, 225.
28. Gradina Bokaševac, Kostajnica, Konjic (reg. 21, 135). – C. Patsch, *ib.*, 253.
29. Gradac, Hudutsko, Prozor (reg. 21, 105). – C. Patsch, *ib.*, 257. Đ. Basler (v. br. 24) 226.
30. Gradina, Vrabač, Bijela, Konjic (reg. 21, 137). – C. Patsch, *ib.*, 260. Đ. Basler, *ib.*, 226.
31. Kulina, Gradac, Posušje (reg. 23, 183).
32. Gradina, Bačevići, Mostar (reg. 24, 132). – W. Radimsky, *Das Bišćeopolje bei Mostar*, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 2, 1894, 4, 32.
33. Mala gradina, Slipčići, Mostar (reg. 24, 257). – *ib.*, 7.
34. Kičin, Malo Polje, Mostar (reg. 24, 210). – *ib.*, 20.
35. Blagaj (Stjepan grad), Blagaj, Mostar (reg. 24, 18). – *ib.*, 28.
36. Kosmaj, Biletići, Čitluk (reg. 24, 217). – *ib.*, 33.
37. Gradina, Biogranci, Mostar (reg. 24, 133). – W. Radimsky, *Archäologische Tagebuchblätter*, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 4, 1896, 197.
38. Gradina, Klepci, Čapljina (reg. 25, 127). – C. Patsch, *Arch.-epigr. Untersuchungen zur Geschichte der röm. Provinz Dalmatien* 7, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 12, 1912, 98.
39. Gradac, Todorovići, Stolac (reg. 20, 170). – Č. Truhelka, *Zenica und Stolac*, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 1, 1893, 297.
40. Koštur, Dabrica, Stolac (reg. 20, 311). – Đ. Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u BiH* (Sarajevo 1972) 50.
41. Gradina istočno od Oklađa, Trijebanj, Stolac (reg. 20, 222). – W. Radimsky, (v. br. 32) 34.
42. Gračine, Humac, Ljubuški (reg. 25, 102). – I. Bojanovski, *Arheološko istraživanje vojnog logora na lok. Gračine kod Ljubuškog*, *Naučno istraživački rad* 3, Sarajevo 1980, 36.
43. Gradina, Donji Radišići, Ljubuški (reg. 25, 116). – I. Bojanovski, u: *100 godina Muzeja na Humcu* (1985) 87–88.
44. Gradina, Proboj, Ljubuški (reg. 25, 135). – F. Fiala, C. Patsch, *Untersuchungen römischer Fundorte in der Hercegovina*, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 3, 1895, 281.
45. Gradina, Grude – Vručice, Grude (reg. 25, 123). – C. Patsch, *Arch.-epigr. Untersuchungen zur Geschichte der röm. Provinz Dalmatien* 5, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 8, 1902, 73.
46. Gradina (Grad), Gradac, Posušje (reg. 23, 93). – F. Fiala, C. Patsch (v. br. 44) 257.
47. Gradina, Krehin Gradac, Čitluk (reg. 24, 150). – W. Radimsky, *Archäologische Tage-*

* Brojevi regija i nalazišta odnose se na *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine* (Sarajevo 1988) tom 2 (reg. 1–13), tom 3 (reg. 14–25), mapa 1–4.

- buchblätter, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 2, 1894, 60.
48. Karlovac, Čitluk, Čitluk (reg. 24, 208). *Ib.*, 58.
49. Sutina (Gradina), Jagnjid, Gornji Vakuf (reg. 12, 233). – C. Patsch, Arch.-epigr. Untersuchungen zur Geschichte der röm. Provinz Dalmatien 3, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 6, 1899, 241.
50. Zidine, Kopčić, Bugojno (reg. 12, 268). – *Ib.*, 238.
51. Stržanj 1, Šuica – Stržanj, Duvno (reg. 23, 322). – I. Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Djela ANUBiH 47 (Sarajevo 1974) 120.
52. Grad, Vinica, Duvno (reg. 23, 96). – W. Radimsky, Vorgeschichtliche und röm. Alterthümer des Bezirkes Županjac, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 4, 1896, 152.
53. Gradina (Grad), Vir – Glavica, Posušje (reg. 23, 122). – *Ib.*, 154.
54. Gradina, Petrovići, Posušje (reg. 23, 112). – W. Radimsky, Die Alterthümer der Hochebene Rakitno in Hercegovina, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 1, 1893, 169.
55. Gradina, Sutina, Posušje (reg. 23, 118). – *Ib.*, 171–172.
56. Crkvine, Podastinje, Kiseljak (reg. 14, 35). – M. Mandić, Starine kod fojničkog Kiseljaka, *Gl. Zem. muz.* 37, 1925, 64.
57. Krivača 2, Kiseljak, Kiseljak (reg. 14, 150). – *Ib.*, 64.
58. Gradac, Višnjica, Kiseljak (reg. 14, 81). – I. Bojanovski (v. br. 51) 185.
59. Gradac, Homolj, Kiseljak (reg. 14, 78). – V. Skarić, Alterthümer von Gradac in der Lepenica, *Gl. Zem. muz.* 44, 1932, 1.
60. Debelo brdo, Sarajevo – Centar, Sarajevo – Centar (reg. 15, 68). – F. Fiala, Die Prähistorische Ansiedlung auf dem Debelo Brdo bei Sarajevo, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 4, 1896, 39.
61. Naklo, Vojkovići, Ilidža (reg. 15, 293). – F. Fiala, Archäologische Beiträge, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 1, 1893, 326.
62. Gradac, (Ilinjača), Gornji Kotorac, Ilidža (reg. 15, 105). – *Ib.*, 328.
63. Bobovac, Dragovići – Mijakovići, Vareš (reg. 14, 13). – P. Anđelić, Bobovac i Kraljeva Sutjeska (Sarajevo 1973) 44.
64. Crkvine (Gradac, Kalvarija), Mali Mošunj, Vitez (reg. 13, 29). – J. Korošec, Travnik i okolina u predhistorijsko doba, *Gl. Zem. muz. n. s.* 4–5, 1950, 257.
65. Gradac, Mali Mošunj, Vitez (reg. 13, 58). – *Ib.*, 258.
66. Gradac, Rankovići, Pucarevo (reg. 13, 60). – *Ib.*, 260.
67. Gradina, Velika Bukovica, Travnik (reg. 13, 79). – M. Mandić, Prehistorijske i sredovječne utvrde oko Travnika, *Gl. Zem. muz.* 38, 126, 37.
68. Gradina, Alihodže, Travnik (reg. 13, 64). – J. Korošec (v. br. 64) 259.
69. Gradina, Potkraj, Travnik (reg. 13, 74). – *Ib.*, 251.
70. Gradina (Grad), Zenepići, Pucarevo (reg. 13, 83).
71. Gradina, Klopče, Zenica (reg. 13, 71).
72. Gradina, Dobož, Dobož (reg. 4, 39). – I. Čremošnik, Rimski castrum kod Doboja, *Gl. Zem. muz. n. s.* 39, 1984, 23.
73. Crkvina (Crkvenica), Makljenovac, Dobož (reg. 4, 14). – W. Radimsky, Die röm. Befestigung auf der Crkvenica und das Castrum bei Dobož, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 1, 1893, 262.
74. (Grad) Tešanj 2, Tešanj, Tešanj (reg. 8, 143). – Đ. Mazalić, Tešanj, *Gl. Zem. muz. n. s.* 8, 1953, 289.
75. Gromile, Šipovo, Šipovo (reg. 12, 101). – Č. Truhelka, Archäologische Forschungen auf der Burg von Jajce, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 2, 1894, 90.
76. Kastel, Banja Luka, Banja Luka (reg. 9, 56). – Đ. Basler (v. br. 40) 52.
77. Gradina, Radmanići – Stanivukovići, Banja Luka (reg. 9, 41). – F. Fiala, Kleine Mittheilungen, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 4, 1896, 178.
78. Gradina, Hrvačani, Prnjavor (reg. 3, 50). – V. Paškvalin, Nalaz sa gradine Hrvačani kod Banja Luke, *Gl. Zem. muz. n. s.* 12, 1957, 259.
79. Ubavića brdo, Pecka, Mrkonjić Grad (reg. 1). I. Bojanovski (v. br. 51) 78.
80. Grad, Gornji Vrbljani, Ključ (reg. 10, 63). – I. Bojanovski, Kasnoantički kaštel u Gornjim Vrbljanima na Sani, *Gl. Zem. muz. n. s.* 34, 1979, 105.
81. Zecovi (Grad), Zecovi, Prijedor (reg. 2, 93). – I. Čremošnik, Ostaci crkve na gradini Zecovi, *Gl. Zem. muz. n. s.* 10, 1955, 137.
82. Crkvina, Begogačani, Prijedor (reg. 2, 13). – W. Radimsky, Prähistorische und röm. Ruinen und Bauwerke im Flussgebiet der Sana, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 1, 1893, 215.
83. Klisina, Ališići, Prijedor (reg. 2, 56). – *Ib.*, 212.
84. Ovan – Grad, Čele, Bosanski Novi (reg. 2, 74). – *Ib.*, 216.
85. Gradina, Sastavci, Kalaura, Sanski Most (reg. 10, 80). – *Ib.*, 207.
86. Gradina, Gornji Budelj, Ključ (reg. 10, 73). – I. Bojanovski (v. br. 80) 107.
87. Gradina (Majdanska Gradina), Majdan, Mrkonjić Grad (reg. 10, 81). – W. Radimsky, Die Gradina von Majdan, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 1, 1893, 181.
88. Grad (Veliki Grad), Kijevo, Sanski Most (reg. 10, 65). – W. Radimsky (v. br. 87) 205.
89. Crkvina, Gornja Gradina, Bosanska Dubica (reg. 2, 20). – Đ. Basler (v. br. 40) 60.

90. Zaspá, Benakovac, Bosanska Krupa (reg. 1, 209). – F. Fiala, Archäologische Miscellen, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 6, 1899, 279.
91. Gradina, Velika Jasenica – Zalin, Bosanska Krupa (reg. 1, 106). – *Ib.*, 279.
92. Zaspá, Dubovik turski, Bosanska Krupa. – *Ib.*, 279.
93. Zaspá, Velika Rujiška, Bosanska Krupa. – *Ib.*, 279.
94. Zaspá, Bušević, Bosanska Krupa. – *Ib.*, 279.
95. Kulište 2, Brekovića, Bihac (reg. 1, 148). – W. Radimsky, Die Nekropole von Jezerine in Pritoka, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 3, 1895, 52.
96. Crkvina 2, Velika Gata – Krnja, Bihac (reg. 1, 59). – *Ib.*, 50.
97. Bugar – Grad (Gradina), Gornja Gata – Bugar, Bihac (reg. 1, 10). – *Ib.*, 50.
98. Crkvina, Velika Kladuša, Velika Kladuša (reg. 1, 60). – V. Radimsky, Arheološke crtice iz BiH, *Gl. Zem. muz.* 5, 1893, 492.
99. Donje Vrtoče 1, Donje Vrtoče, Titov Drvar (reg. 11, 31).
100. Arežin brijeg, Bosansko Grahovo, Bosansko Grahovo (reg.). – W. Radimsky, Archäologische Tagebuchblätter, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 3, 1895, 292.
101. Gradina, Kesići, Bosansko Grahovo (reg. 11, 63). – *Ib.*, 292.
102. Gradina, Peći, Bosansko Grahovo (reg. 11, 71). – *Ib.*, 292.
103. Grad Risovača, Smoljana, Bosanski Petrovac (reg. 11, 42). – V. Čurčić, Starine iz okolice Bos. Petrovca, *Gl. Zem. muz.* 14, 1902, 240.
104. Gradina Loznik, Podloznik, Pale (reg. 15, 132). – F. Fiala, Untersuchung prähistorischer Grabhügel auf dem Glasinac, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 3, 1895, 20.
105. Gradina, Miošići, Pale (reg. 15, 120). – *Ib.*, 20.
106. Grad Vitanj, Kula, Sokolac (reg. 17, 97). – G. Stratimirović, Ausgrabungen auf der Hochebene Glasinac im Jahre 1891, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 1, 1893, 115.
107. Gradina (Crkvina), Mihaljevići, Bratunac (reg. 16, 88). – W. Radimsky, Archäologische Tagebuchblätter, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 5, 1897, 273.
108. Gradina Bjelanovići, Šadići, Vlasenica. – V. Čurčić, Gradina i gromile u Šadićima, *Gl. Zem. muz.* 20, 1908, 251.
109. Ograda, Divić, Zvornik (reg. 6, 175). – D. Sergejevski, Epigrafske bilješke, *Gl. Zem. muz.* 53, 1941, 3.
110. Kosovača (Gradina), Kusonje – Kosovača, Kalesija (reg. 7, 35). – W. Radimsky (v. br. 107) 266.
111. Gradina, Gornja Petrovica, Kalesija (reg. 7, 27). – W. Radimsky (v. br. 100) 287.
112. Gradovi, Voljevica, Bratunac (reg. 16, 91). – D. Sergejevski, Rimska groblja na Drini, *Gl. Zem. muz.* 46, 1934, 12.
113. (Gradina), Bosanska Gradiška, Bosanska Gradiška.
114. Čardačine, Donji Klakar – Kamen, Bosanski Brod (reg. 4, 17). – Č. Truhelka, Vorläufiger Bericht über die neolithische Station in Klakar, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 11, 1909, 29. D. Basler (v. br. 40) 54.
115. Grad, Blagaj – Japra, Bosanski Novi (reg. 2, 37).
116. Gradina, Malo Dvorište – Čitluk, Bosanska Dubica (reg. 2, 47).
117. Kozarački Kamen, Dera, Prijedor (reg. 2, 60).
118. Raspaljeva Gradina, Bistrica – Mamići, Prijedor (reg. 2, 75).
119. Velika Gradina, Gornja Mlječanica, Bosanska Dubica (reg. 2, 89).
120. Zidina, Gornja Gradina, Bosanska Dubica (reg. 2, 94).
121. Brijeg (Miljevačka Kosa), Miljevići, Bosanska Gradiška (reg. 3, 15).
122. Gradina, Bakinci, Laktaši (reg. 3, 44).
123. Gradina, Šušnjari, Laktaši (reg. 3, 58).
124. Dobor, Jakeš, Modriča (reg. 5, 13).
125. Menželjski Grad, Donja Mahala, Orašje (reg. 5, 57).
126. Veliko Brdo, Tutnjevac, Ugljevik (reg. 6, 231).
127. Čerekovina, Kučić – Kula, Zvornik (reg. 6, 47).
128. Gradina, Sapna, Zvornik (reg. 6, 72).
129. Gradina, Šetići, Zvornik (reg. 6, 73).
130. Gradac, Branjevo, Zvornik (reg. 6, 69).
131. Gradina, Đurđevik, Živinice (reg. 7, 26).
132. Debla Međa, Dobrnja, Banja Luka (reg. 9, 19).
133. Gradina, Krupa na Vrbasu – Racune, Banja Luka (reg. 9, 39).
134. Zelengrad, Han Kola – Čutkovići, Banja Luka (reg. 9, 110).
135. Zmajevac, Egići, Čelinac (reg. 9, 113).
136. Kalaura, Jelašinovci, Sanski Most (reg. 10, 109).
137. Glavica – Mahinja, Vrhpolje, Sanski Most (reg. 10, 52).
138. Grad (Palančina), Donja Prisjeka, Ključ (reg. 10, 66).
139. Vrščić, Plamenice, Ključ (reg. 10, 203).
140. Durmiševica, Velečevo – Bajići, Ključ (reg. 10, 47).
141. Velika Gradina, Trijebovo, Mrkonjić Grad (reg. 10, 196).
142. Gradina (Gradić), Velije, Ključ (reg. 10, 91).
143. Grčka Gradina, Gornje Ratkovo – Kocići, Ključ (reg. 10, 94).
144. Vrščić (Gradina), Gornje Ratkovo – Ilići, Ključ (reg. 10, 202).

145. Gradina (Tepića gradina), Gornji Ribnik, Ključ (reg. 10, 74).
146. Gradina, Kolunić – Revenik, Bosanski Petrovac (reg. 11, 64).
147. Gradina 2, Smoljana, Bosanski Petrovac (reg. 11, 74).
148. Gradina, Bjelajski Vaganac, Bosanski Petrovac (reg. 11, 52).
149. Lišćijak – Mala Gradina, Krnjeuša, Bosanski Petrovac (reg. 11, 98).
150. Gradina 1, Bastasi – Podbrina, Titov Drvar (reg. 11, 50).
151. Gradić (Grad), Crljivica, Titov Drvar (reg. 11, 45).
152. Gradina, Donji Tiškovac – Zakošani, Bosansko Grahovo (reg. 11, 57).
153. Visoki (Crkvina), Bravsko – Jasenovac, Bosanski Petrovac (reg. 11, 133).
154. Gradina, Podmilačje, Jajce (reg. 12, 89).
155. Gradina, Lubovo, Šipovo (reg. 12, 87).
156. Gradina, Šipovo, Šipovo (reg. 12, 93).
157. Veliki Kamen, Volari, Šipovo (reg. 12, 256).
158. Gradina, Glogovac, Šipovo (reg. 12, 83).
159. Gradina, Vileši, Bugojno (reg. 12, 94).
160. Pogana Glavica, Kupres, Kupres (reg. 12, 195).
161. Velika vrata, Kupres, Kupres (reg. 12, 255).
162. Gradina (Gradac), Ravno, Kupres (reg. 12, 91).
163. Gradina (Gradac), Karaula, Kakanj (reg. 14, 91).
164. Grad, Gornja Koprivnica, Kakanj (reg. 14, 72).
165. Gradina, Brežani, Kakanj (reg. 14, 84).
166. Veliki grad (Gradina), Seoča – Gerdečići, Visoko (reg. 14, 227).
167. Gradac, Mokronoge – Gunjače, Visoko (reg. 14, 79).
168. Visoki, Grad, Visoko (reg. 14, 232).
169. Veliki gradac, Ramadanovci – Goduša, Visoko (reg. 14, 229).
170. Gradac, Podgora, Breza (reg. 14, 80).
171. Gradina, Dabravine, Vareš (reg. 14, 86).
172. Zvonigrad, Božići, Fojnica (reg. 14, 252).
173. Grad, Svrake, Vogošća (reg. 15, 100).
174. Gradina, Svrake, Vogošća (reg. 15, 126).
175. Gradac, Dvor, Sarajevo – Novi grad (reg. 15, 104).
176. Gradac, Hodidjed, Sarajevo – Stari grad (reg. 15, 107).
177. Crkvište, Gornji Pribanj – Brdo, Pale (reg. 15, 55).
178. Gradina, Gradina, Pale (reg. 15, 114).
179. Velika gradina, Zenik, Ilidža (reg. 15, 396).
180. Pohovac (Puhovac), Baltići, Sokolac (reg. 17, 277).
181. Hreljin Grad, Čitluci, Sokolac (reg. 17, 149).
182. Gradina, Kravarevo, Gacko (reg. 19, 102).
183. Gradina, Jasenik, Gacko (reg. 19, 99).
184. Gat, Novi Dulići – Galešine, Gacko (reg. 19, 68).
185. Gradina, Fojnica, Gacko (reg. 19, 91).
186. Veliki Gradac, Presjeka – Mahinići, Nevesinje (reg. 19, 277).
187. Gradac, Dramiševo, Nevesinje (reg. 19, 87).
188. Gradac, Kifino Selo, Nevesinje (reg. 19, 88).
189. Gradina (Crni vrh), Jasena, Nevesinje (reg. 19, 98).
190. Gradac, Barane, Stolac (reg. 20, 160).
191. Vidoški grad, Stolac, Stolac (reg. 20, 540).
192. Gradac, Donja Bitunja, Stolac (reg. 20, 162).
193. Zagrad, Suzina, Stolac (reg. 20, 569).
194. Mala gradina, Vranjska, Bileća (reg. 20, 359).
195. Đurđeva glava, Gradac, Ljubinje (reg. 20, 124).
196. Latinska gradina, Korita, Bileća (reg. 20, 330).
197. Planska gradina (Kaštrumi), Plana, Bileća (reg. 20, 419).
198. Val, Deleuše, Bileća (reg. 20, 520).
199. Mala gomila, Miruše – Kolanjevići, Bileća (reg. 20, 352).
200. Velika Gomila, Miruše – Kolanjevići, Bileća (reg. 20, 525).
201. Herceg grad, Zasad, Trebinje (reg. 20, 263).
202. Gradac, Donji Turani, Trebinje (reg. 20, 163).
203. Vrtine, Žrvanj, Ljubinje (reg. 20, 563).
204. Gradina, Dražin Do, Trebinje (reg. 20, 187).
205. Pijino brdo, Bihovo – Crnač, Trebinje (reg. 20, 273).
206. Klečkovića Lazetine, Slivnica, Trebinje (reg. 20, 294).
207. Pijino brdo, Mesari, Trebinje (reg. 20, 274).
208. Pijina Glavica, Pješivac, Stolac (reg. 20, 270).
209. Gradina, Cicrina, Trebinje (reg. 20, 161).
210. Velika gradina, Trebimlja, Trebinje (reg. 20, 533).
211. Mala gradina, Trebimlja, Trebinje (reg. 20, 356).
212. Gradac, Gornji Kranjčići, Prozor (reg. 21, 103).

213. Groš, Sultići, Konjic (reg. 21, 158).
 214. Dragić, Džepi, Konjic (reg. 21, 60).
 215. Lipeta, Čičevo, Konjic (reg. 21, 220).
 216. Gradina, Ježeprasina, Konjic (reg. 21, 119).
 217. Međubrđe, Ježeprasina, Konjic (reg. 21, 241).
 218. Drinova glavica, Bogdašići, Duvno (reg. 23, 54).
 219. Rackova glavica, Prisoje, Duvno (reg. 23, 285).
 220. Gradina, Renići, Duvno (reg. 23, 115).
 221. Kongora 1, Kongora, Duvno (reg. 23, 164).
 222. Mala gradina (Stražnica), Borčani, Duvno (reg. 23, 198).
 223. Gajinska gradina, Studena Vrija, Duvno (reg. 23, 66).
 224. Gradina, Tribistovo – Staro Polje, Posušje (reg. 23, 119).
 225. Vučija gradina (Ivovik), Rastovača, Posušje (reg. 23, 371).
 226. Katunina, Blidinje, Duvno (reg. 23, 158).
 227. Sesaruša, Blidinje, Duvno (reg. 23, 304).
 228. Orlov kuk, Čitluk, Posušje (reg. 23, 243).
 229. Velika gradina (Batin grad), Batin, Posušje (reg. 23, 346).
 230. Plišivica, Vinjani, Posušje (reg. 23, 259).
 231. Gradina, Podgorani, Mostar (reg. 24, 160).
 232. Gradina, Malo Polje, Mostar (reg. 24, 155).
 233. Bileta gradina, Biletići, Čitluk (reg. 24, 11).
 234. Gradina, Gornji Mamići, Lištica (reg. 24, 144).
 235. Krstina (Gradina), Gradac, Lištica (reg. 24, 235).
 236. Suškova gradina, Pribinovići, Lištica (reg. 24, 366).
 237. Gradina, Mokro, Lištica (reg. 24, 158).
 238. Gradina (Gomila), Čalići, Čitluk (reg. 24, 138).
 239. Pit, Gorica, Grude (reg. 25, 252).
 240. Gradina, Drinovci – Vrcani, Grude (reg. 25, 119).
 241. Gradina (Malić), Drinovci, Grude (reg. 25, 117).
 242. Gradina, Donji Mamići, Grude (reg. 25, 115).
 243. Mukoš grad, Tihaljina, Grude (reg. 25, 228).
 244. Gračina, Orahovlje, Ljubuški (reg. 25, 101).
 245. Greda, Čapljina, Čapljina (reg. 25, 150).
 246. Gradina, Počitelj, Čapljina (reg. 25, 133).
 247. Begića gomila, Gnjište, Čapljina (reg. 25, 8).
 248. Bulutovac, Sjekose, Čapljina (reg. 25, 21).
 249. Doljanska gradina, Doljani, Čapljina (reg. 25, 57).
 250. Gradina, Svitava, Čapljina (reg. 25, 136).
 251. Gradina, Grljevići, Ljubuški (reg. 25, 121).
 252. Mogorjelo, Čapljina, Čapljina (reg. 25, 224).
 253. Pasjak, Gradac, Neum (reg. 25, 249).
 254. Grad (Gradina), Budimlić Japra, Sanski Most (reg. 10, 61).
 255. Ključ, Ključ, Ključ (reg. 10, 114).
 256. Kara – Armanova Gradina, Grkovci, Bosansko Grahovo (reg. 11, 95).
 257. Gradina, Koš, Donji Vakuf (reg. 12, 84).
 258. Čosanlije, Čuklić, Livno (reg. 22, 46).
 259. Oluja, Tribistovo – Vrpolje, Posušje (reg. 23, 237).
 260. Crkvina, Buhovo, Lištica (reg. 24, 32).
 261. Novi, Miljkovići, Mostar (reg. 24, 279).
 262. Grad, Vitina – Utvica, Ljubuški (reg. 25, 105).
 263. Gradina, Bivolje Brdo, Čapljina (reg. 25, 110).

¹ Kako sam dio Arheološke karte BiH (mape i tekst) koja još nije cjelokupna otštampana, mogla koristiti zahvaljujući predusretljivosti redakcije tek marta 1988 dakle pred sam termin predaje radova, to sam dio podataka o utvrđenjima sakupila već ranije iz starije literature koja mi je bila pristupačna. To su brojevi 1 do 120 (brojevima su naznačene i lokacije na karti BiH) uz koje je data i osnovna literatura. Brojevi 120 do 263 su iz podataka arheološke karte i uz njih su dati samo brojevi regija i lokacije pod kojima su navedeni u arheološkoj karti, jer je tu data i cjelokupna literatura. Brojevi 1–120 nak-

nadno su sravnjeni s Arheološkom kartom BiH.

² M. Garašanin, O utvrđenjima i obrambenim sistemima u jugoslavenskom delu centralne balkanske regije, *Materijali* 22, 1986, 10.

³ C. Patsch, Zbirka rimskih i grčkih starina u bos.-herc. Zemaljskom muzeju, *Gl. Zem. muz.* 20, 1908, 57, 185 i V. Paškvalin, Utvrđenja u BiH u rimsko doba, *Materijali* 22, 1986, 153.

⁴ C. Patsch (bilj. 3) 57.

⁵ *Ib.*, 159.

⁶ I. Čremošnik, Rimski castrum kod Dobo-

ja, *Gl. Zem. muz.*, n. s., 39, 1984, 70.

⁷ C. Patsch (bilj. 3) 159.

⁸ Č. Truhelka, Prethodno izvješće o neolitskom naselju u Donjem Klakaru, *Gl. Zem. muz.* 18, 1906, 450.

⁹ D. Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo 1973) 54.

¹⁰ E. Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo 1960) 27.

¹¹ I. Čremošnik, Rimsko utvrđenje na gradini u Biograca kod Mostara, *Gl. Zem. muz.*, n. s., 42, 1987.

¹² T. Anđelić, Rimski nalazi iz Biograca u Hercegovini, *Tribunia* 3, 1977, 51.

¹³ S. Ciglenečki, *Höhenbefestigungen aus der Zeit vom 3. bis 6. Jh. im Ostalpenraum*, Dela 1. razr. SAZU 31 (1987) 122.

¹⁴ I. Čremošnik (bilj. 6) 87.

¹⁵ G. Collingwood, J. Richmond, *The archaeology of Roman Britain* (London 1971) 47. S. Soproni, *Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre* (Budapest 1978) 196.

¹⁶ D. Sergejevski, Epigrafske bilježke, *Gl. Zem. muz.* 53, 1941, 53.

¹⁷ D. Basler (bilj. 9) 50.

¹⁸ G. Bersu, Die spätrömische Befestigung »Bürgle« bei Grundremmingen, *Münch. Beitr. z. Vor- u. Frühgesch.* 10 (München 1964) 18–50.

¹⁹ P. Reinecke, Spätrömische Befestigungen in Bayern, *Der bayerische Vorgeschichtsfreund* 8, 1929, 38.

²⁰ W. Radimský, Die Befestigung auf Crivenica und das castrum bei Doboj, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 1, 1893, 262, sl. 8. P. Anđelić,

Srednjekovni gradovi u Neretvi, *Gl. Zem. muz.*, n. s. 13, 1958, 181, sl. 2. F. Fiala, Die prähistorische Ansiedlung auf Debelo Brdo, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 4, 1896, 39, sl. 1.

²¹ A. Benac, *Utvrdena ilirska naselja I*, Djela ANUBiH 60 (Sarajevo 1895) 106, 122, 129.

²² W. Radimský, Archäologische Tagebuchblätter, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 4, 1896, 178.

²³ W. Radimský, Prähistorische und römische Ruinen im Flussgebiet der Sana, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 1, 1893, 215.

²⁴ W. Radimský, Prähistorische Wallbauten im Bezirke Bihać, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 4, 1896, 111.

²⁵ S. Ciglenečki (bilj. 13) 58, 67, 95, 96.

²⁶ A. Hild, Die Heidenburg bei Göfis, *Jahrbuch des Vorarlberger Museumsvereins* 7:5, Bregenz 1940 i 1941.

²⁷ A. Hild, Die spätrömische Ruine Stellfeder bei Nenzig, *Jahrbuch des Vorarlberger Museumsvereins* 11, Bregenz 1941.

²⁸ I. Ovčarov, Les proteichisme du système de fortification pendant la haute époque byzantine dans les terres bulgares, *Arheologija* 14/4, Sofia 1973, 11.

²⁹ I. Mikulčić, *Staro Skopje so okolniti tvrdini* (Skopje 1982) 5, sl. 42.

³⁰ I. Čremošnik, Rimski ostaci na gradini Zecovi, *Gl. Zem. muz.* n. s. 12, 1956, 137.

³¹ V. Skarić, Gradac na Lepenici, *Gl. Zem. muz.* 44, 1932, 9.

³² Ib., t. 5: 14.

³³ C.F.C. Hawkes – M. R. Hull, *Camulodunum* (Oxford 1947) t. 36: 8, 9, 17.

DIE RÖMISCHEN BEFESTIGUNGEN IN BOSNIEN UND HERZEGOWINA MIT BESONDERER BERÜCKSICHTIGUNG DER ANLAGEN DER SPÄTANTIKE

Zusammenfassung

Das gegebene Schema der römischen Befestigungen in Bosnien und der Herzegowina (Beil. 1) ist jedenfalls noch nicht vollständig,¹ da insbesondere die Ostteile von Bosnien und der Herzegowina wenig erforscht sind. Deshalb gibt dies Schema wegen der unsystematischen Bearbeitung der Befestigungen, was auch auf dem Kongreß in Novi Sad hervorgehoben worden ist,² noch keine Antwort auf eine Reihe offener Probleme. Infolgedessen lassen sich auch die Befestigungen nicht in frühromische und spätantike gruppieren, sondern richtiger nach der Typologie (castra, befestigte Siedlungen oder Kultstätten, kleinere Anlagen auf Anhöhen). Wenn auch vorausgesetzt wird, daß in Bosnien und der Herzegowina Befestigungen auch in frühromischer Zeit bestanden, da die castra bei Doboj und Sipovo Ende des 1. Jh. entstanden und bis ins 5. Jh. belegt waren, sind bisher keine ganz frühen Befestigungen gefunden worden.³ In Bosnien und der Herzegowina waren das in Hinsicht auf die lange Friedensperiode vermutlich kleinere Objekte, die erst in Zeiten der Gefahr umgebaut und verstärkt wurden.

Patsch⁴ meint, daß in Bosnien und der Herzegowina auch erste frühe vorübergehende Anlagen irgendwo in der Umgebung von Čapljina existierten, doch sind bisher keine Spuren davon entdeckt worden. Als Stützpunkte dienten in der Frühzeit die Befestigungen des dalmatisch-herzegowinischen Limes.

In die Frühperiode setzt Patsch die *castra* bei Doboj und Šipovo – dies haben auch die Forschungen bestätigt⁶ – und ist der Ansicht, es habe auch mehrere gegeben (den Quellen zufolge *castra* an der Straße *Salona-Servitium*)⁵. Es scheint, daß in die Frühzeit auch die Stützpunkte an der Sava⁷ mit bislang unbekannt Namen einzuordnen sind. Truhelka stieß auf eine Befestigung in Donji Klakar⁹, deren Bestandteile verstreut worden sind⁸, dagegen kamen anlässlich der Grabungen in der Festung Berbir in Bos. Gradiška Gegenstände des 1. und 2. Jh. an den Tag¹⁰.

Die zahlreichste Befestigungsgruppe im Inneren der Provinz Dalmatia stellen die Höhenanlagen dar, die Merkmale der Spätantike aufweisen – erbaut sind sie auf Anhöhen, wo sie dem Terrain angepaßt sind und deshalb unterschiedliche Formen und Zweckbestimmungen haben. Daß manche in kleinerem Umfang schon in der Frühzeit entstanden, untermauern die Forschungen in Biograci (Mostar)¹¹, wo Gegenstände des 1. und 2. Jh. gefunden wurden, unterhalb der Befestigung aber Gräber mit Waffen des 1. Jahrhunderts¹². In der römischen Frühperiode waren auch schon die Anhöhen Rifniks und Vranjes im Noricum besiedelt¹³.

Im 3. und 4. Jh. veränderten sich die Formen und Funktionen der Befestigungen, sie wurden auch Zentren landwirtschaftlicher und gewerblicher Tätigkeiten, was durch die Funde in Biograci und die im 4. Jh. hinzugebauten Gewerberäume im *castrum* bei Doboj bewiesen wird¹⁴.

Die Ummauerungen werden verstärkt und durch viereckige und halbkreisförmige (Crikvenica, Debelo Brdo, Bugargrad), im 4. Jh. dann auch durch polygonale und fächerförmige (Biograci, Blagaj) Türme gesichert. Diese sind oft aus der Ummauerung herausgerückt und ermöglichten eine bessere Übersicht und erfolgreichere Verteidigung¹⁵. Seltener erscheinen Türme von unregelmäßiger spitzer Form, wie z. B. in Divić¹⁶, typisch für das 6. Jh., wie auch Steinmauern, erbaut im Fischgrätenmuster (*opus spicatum*), wie in den Befestigungen Koštur (Dabrica), Makljenovac (Doboj), Blagaj (Mostar), Biograd (Konjic) usw.¹⁷

Biograci kod Lištice unterscheidet sich von den übrigen bisher erforschten Anlagen durch die dicht um den Mantel angeordneten Räume. Einen ähnlichen Grundriß hat die aus dem 4. Jh. stammende Festung Bürgle¹⁸. Es wird angenommen, daß dieser Typ vorrömischen italo-griechischen Vorbildern entspricht¹⁹. In einigen Befestigungen erscheint hingegen, so wie in der Vorgeschichte, Aufgliederung in zwei Teile mittels einer Mauer (Crikvenica, Biograd-Konjic, Debelo Brdo-Sarajevo) usw.²⁰

Die Mauerdicke der Anlagen ist recht unterschiedlich (1,5 bis 3 m), manchenorts jedoch nur 70 bis 80 cm. Außer Biograci haben derartige Mauern im Livanjsko polje: Gradac über Potočane, Gradina in Bastasi und der Ringwall über Rujan²¹, ferner Radmanića gradina bei Banja Luka²², Begogačani an der Sana²³, Donje Vrtoče bei Drvar²⁴, jedoch zweifellos sind noch mehrere vorhanden, weil es für viele keine Angaben gibt. In den Ostalpen haben solche Ummauerungen Rifnik, Zreče, Mihovo, Podzemelj, Podturn²⁵; noch westlicher Moosberg bei Murnau, Heidenburg bei Göfis²⁶ und Stelfeder²⁷, alle drei aus dem 4. Jh., während dünne Ummauerungen durch die Entfernung von den Hauptverkehrsstraßen erklärt werden. Biograci unterscheidet sich von diesen durch seine mehrzönige Wehrmauer. An der Ostseite der Ummauerung lief eine Parallelmauer (*protheichisma*), die vor dem engen maskierten Eingang (*protheina*) endete. Dies sind charakteristische Merkmale der byzantinischen Festungen²⁸. Sie werden in die Mitte des 5. Jh. datiert und kommen auch in Makedonien vor²⁹.

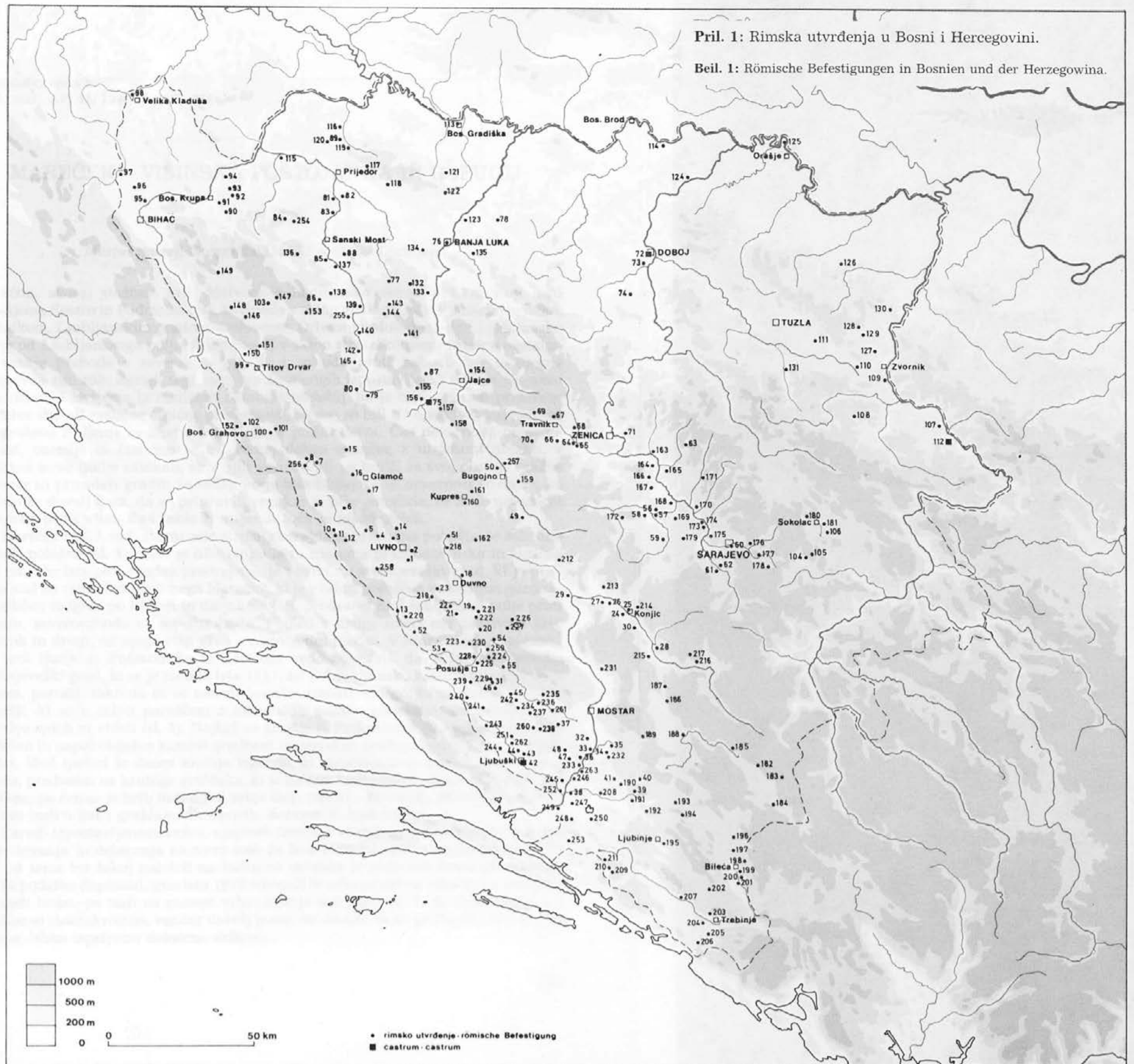
Außer den angeführten Befestigungen sind in Bosnien und der Herzegowina bisher weder größere befestigte Siedlungen noch größere Kultzentren festgestellt worden. Vereinzelt kleinere, der Besatzung dienende Kirchen wurden in Zecovi, eine größere altchristliche Kirche hingegen in Lepenica entdeckt³¹, wo in der Frühzeit der Silvanuskult bestand, vertreten sind indessen ebenfalls Funde des 1. Jahrhunderts.

Auf die allgemeinen Aufgaben der spätantiken Befestigungen weist die Karte hin, auf der die Befestigungen um Bos. Petrovac, Grahovo, um das Livanjsko, Glamočko und Duvanjsko polje, um Posušje, Grude, Imotsko polje und Ljubuški, am Unterlauf der Neretva, außer den Schutz der Straßen und Siedlungen auch eine starke Verteidigungszone entlang der Meeresküste bilden. Die Befestigungen um den Oberlauf der Neretva (Konjic), in den Tälern der Fojnica und Lašva sowie ihrer Nebenflüsse und des Mittellaufs des Vrbas umranden und schützen hingegen das an Erzen und goldhaltigen Flüssen reiche Becken und eine ähnliche Aufgabe haben die Festungen zwischen der Una und der Sana. Das *castrum* in Šipovo schützt das Bergwerk Majdan, bei Bratunac aber die Bergwerke um Domavia. Allgemeinen Zwecken dienten ebenfalls die Festungen entlang der Hauptverkehrsstraßen, worüber viel diskutiert wurde, doch noch Unklarheiten bestehen, besonders da die Hauptsiedlungen an ihnen nicht publiziert sind.

Folglich wird es erst aufgrund der besseren Erforschtheit des Terrains möglich sein, die spezifischen Merkmale der einzelnen Befestigungen, ihre Funktionen, wechselseitigen Beziehungen und ihren Anteil im Verteidigungssystem von Bosnien und der Herzegowina zu erörtern.

Pril. 1: Rimska utvrđenja u Bosni i Hercegovini.

Beil. 1: Römische Befestigungen in Bosnien und der Herzegowina.

Die im Folgenden beschriebenen Untersuchungen sind im wesentlichen die Ergebnisse der Untersuchungen der Jahre 1924 bis 1926. Die Untersuchungen sind in drei Abschnitte gegliedert: 1. Die Untersuchungen über die Wirkung der verschiedenen Faktoren auf die Entwicklung der Pflanzen. 2. Die Untersuchungen über die Wirkung der verschiedenen Faktoren auf die Entwicklung der Tiere. 3. Die Untersuchungen über die Wirkung der verschiedenen Faktoren auf die Entwicklung der Mikroorganismen.

Die Untersuchungen über die Wirkung der verschiedenen Faktoren auf die Entwicklung der Pflanzen sind in drei Abschnitte gegliedert: 1. Die Untersuchungen über die Wirkung der verschiedenen Faktoren auf die Entwicklung der Pflanzen in der Natur. 2. Die Untersuchungen über die Wirkung der verschiedenen Faktoren auf die Entwicklung der Pflanzen in der Kultur. 3. Die Untersuchungen über die Wirkung der verschiedenen Faktoren auf die Entwicklung der Pflanzen in der Kultur unter verschiedenen Bedingungen.

Die Untersuchungen über die Wirkung der verschiedenen Faktoren auf die Entwicklung der Tiere sind in drei Abschnitte gegliedert: 1. Die Untersuchungen über die Wirkung der verschiedenen Faktoren auf die Entwicklung der Tiere in der Natur. 2. Die Untersuchungen über die Wirkung der verschiedenen Faktoren auf die Entwicklung der Tiere in der Kultur. 3. Die Untersuchungen über die Wirkung der verschiedenen Faktoren auf die Entwicklung der Tiere in der Kultur unter verschiedenen Bedingungen.

Die Untersuchungen über die Wirkung der verschiedenen Faktoren auf die Entwicklung der Mikroorganismen sind in drei Abschnitte gegliedert: 1. Die Untersuchungen über die Wirkung der verschiedenen Faktoren auf die Entwicklung der Mikroorganismen in der Natur. 2. Die Untersuchungen über die Wirkung der verschiedenen Faktoren auf die Entwicklung der Mikroorganismen in der Kultur. 3. Die Untersuchungen über die Wirkung der verschiedenen Faktoren auf die Entwicklung der Mikroorganismen in der Kultur unter verschiedenen Bedingungen.

Die Ergebnisse der Untersuchungen sind in den folgenden Abschnitten dargestellt: 1. Die Ergebnisse der Untersuchungen über die Wirkung der verschiedenen Faktoren auf die Entwicklung der Pflanzen. 2. Die Ergebnisse der Untersuchungen über die Wirkung der verschiedenen Faktoren auf die Entwicklung der Tiere. 3. Die Ergebnisse der Untersuchungen über die Wirkung der verschiedenen Faktoren auf die Entwicklung der Mikroorganismen.

